

اثربخشی آموزش مهارت‌های شهروندی مبتنی بر رساله حقوق امام سجاد(ع) بر آگاهی از حقوق شهروندی و عمل به آن در دانش‌آموزان متوسطه اول

دکتر سمیه غلامی* محبوبه مشهدی‌زاده**

چکیده

هدف از پژوهش حاضر سنجش میزان اثربخشی آموزش مهارت‌های شهروندی مبتنی بر حقوق شهروندی رساله حقوق امام سجاد(ع) بر میزان آگاهی از حقوق و نیز عمل به این حقوق بود. این پژوهش از نوع تحقیقات ترکیبی کیفی - کمی بود. در قسمت اول با بهره‌گیری از روش کیفی محتوای آموزشی مناسب برگرفته از رساله حقوق تدوین شد و در قسمت کمی با شیوه نیمه تجربی و با پیش‌آزمون - پس‌آزمون همراه با گروه کنترل انجام شد. روش نمونه‌گیری در بخش کیفی، هدفمند و تعداد ۵ نفر از متخصصان برنامه‌ریزی درسی بود و در بخش کمی، جامعه پژوهش شامل نوجوانان متوسطه اول شهر بندر لنگه بود که با استفاده از روش نمونه‌گیری خوشه‌ای، تعداد ۶۰ نفر در قالب دو گروه ۳۰ نفره آزمایش و کنترل جایگزین شدند. پژوهش با طرح پژوهشی نیمه تجربی پیش‌آزمون - پس‌آزمون با گروه کنترل در ۱۱ جلسه آموزشی انجام پذیرفت. ابزار گردآوری اطلاعات پرسش‌نامه‌های محقق ساخته «آگاهی از حقوق شهروندی» و «رفتار شهروندی» بود که از روایی و پایایی مطلوبی برخوردار بودند. جهت تحلیل یافته‌ها از آزمون‌های تی مستقل و تحلیل واریانس چندمتغیری استفاده شد که یافته‌ها نشان داد آموزش مهارت‌های شهروندی منجر به افزایش آگاهی نوجوانان از حقوق شهروندی شده و همچنین باعث تغییر رفتار آنان می‌گردد. با توجه به نتایج این بررسی با تمرکز بر آموزش برنامه درسی مبتنی بر رساله حقوق می‌توان روابط اجتماعی را بهبود داد.

واژه‌های کلیدی: مهارت شهروندی، رساله حقوق امام سجاد(ع)، آگاهی از حقوق شهروندی، رفتار شهروندی

□ تاریخ پذیرش: ۱۳۹۹/۰۴/۱۱

□ تاریخ دریافت: ۱۳۹۹/۰۷/۱۰

۶۹

* نویسنده مسئول: استادیار روان‌شناسی تربیتی، دانشکده روان‌شناسی، مجتمع آموزش عالی لارستان، لارستان، ایران.....

Email: somayeg@yahoo.com

** دانش‌آموخته کارشناسی ارشد روان‌شناسی تربیتی، دانشکده علوم تربیتی، دانشگاه آزاد اسلامی (واحد بندر لنگه)، هرمزگان، ایران.

■ سال پنجم

■ شماره ۲

■ شماره پیاپی ۱۵

■ تابستان ۱۳۹۹

مقدمه

۷۰

مفهوم شهروندی اگر چه دارای یک تاریخ طولانی است اما هنوز هم مبهم و مسئله‌دار است. یونگ استدلال می‌کند که شهروندی در حقیقت مجموعه‌ای از ارتباطات عمده بین مردمی است که می‌خواهند از حالت طبیعی یعنی حالتی که زندگی به صورت منزوی، فقیرانه و حیوانی جریان دارد اجتناب ورزند. از این رو شهروندی، نوعی قرارداد اجتماعی است که هدف اصلی آن ارتقا، رفاه و امنیت در سطح جامعه است و ضرورتاً به این امر می‌پردازد که افراد یک جامعه چگونه باید رفتار کنند تا به این هدف برسند (McEvan, 2003). بنابراین اگر جامعه به شهروندان مفید و مؤثر نیاز دارد پس باید مطمئن شود که این شهروندان از طریق فرصت‌هایی برای اکتساب مهارت‌ها، توانایی‌ها و اطلاعات ضروری تربیت می‌شوند (SLO, 2002).

از نظر برن شهروندی مقوله‌ای دربارهٔ عملکرد افراد است به گونه‌ای که در یک جامعهٔ دموکراتیک بتوانند در محیط خود و محیط اجتماعی دیگران تأثیرگذار باشند. به عبارتی شهروندی را می‌توان پای‌بندی فعال به ارزش‌های مبتنی بر حقوق، وظایف عام و اخلاق مشارکت به صورتی فعالانه و نه منفعلانه قلمداد نمود. شهروندی به وسیلهٔ مجموعه حقوق - وظایف، تعهدات و ارزش‌های به وجود آمده از آنها مسیری برای توزیع عادلانهٔ منابع زندگی، همراه با مشارکت و پویایی فراهم می‌سازد. البته پای‌بند بودن به ارزش‌های جمعی به معنی فراموش کردن هویت فردی، ارزش‌های شخصی، قواعد و راه و روش‌های فردی نیست. قبول ارزش‌های عمومی و احترام و عمل به آنها، می‌تواند بدون تضاد با ارزش‌های فردی، جایگاه خود را داشته باشد (Born, 1996).

مبنای شهروندی بر اساس نگرش به شهروندی، حقوق و تعهدات مربوط به آن متفاوت است. با توجه به این‌که نظریه‌های مختلفی دربارهٔ مشروعیت وجود دارد، می‌توان گونه‌های مختلفی را برای شهروندی به دست آورد. در برخی از نظریه‌ها، شهروندی کاملاً رقیق و تضعیف می‌شود، اما اگر شهروندی را در معنای عام آن در نظر گرفته شود، میان این نظریه‌ها و الگوی شهروندی تناسب وجود خواهد داشت. نمونه‌هایی از مبانی شهروندی عبارتند از شهروندی مبتنی بر

نگرش سنتی به مشروعیت، شهروندی مبتنی بر آموزه‌های دینی، شهروندی مبتنی بر قرارداد اجتماعی، شهروندی بالا - پایین و شهروندی نخبه‌گرایانه (عریفیر، ۱۳۸۹). به‌طور خلاصه، شهروندی مفهومی اجتماعی - سیاسی است که در سیر تحول تاریخی خود راه پرفرازونشیبی را پیموده است. این مفهوم به مجموعه‌ای از انتظارات در زمینه حقوق و مسئولیت‌ها در اجتماع است که اعضا نسبت به یکدیگر، نهادها و جامعه دارند. بنابراین، حقوق شهروندی مجموعه قواعد و قوانینی است که زمینه‌ساز ورود شهروندان به عرصه‌های مختلف اجتماعی جامعه است. از این‌رو تمایلات و روابط اجتماعی افراد منطبق بر این قوانین وضع می‌شود. همچنین عوامل اجتماعی - فرهنگی نیز نقش مؤثری در آگاهی یا عدم آگاهی شهروندان از حقوق خود ایفا می‌کند (توسلی و نجاتی حسینی، ۱۳۸۳). علاوه بر تفاوت در مفهوم شهروندی، مؤلفه‌های شهروندی از نگاه صاحب‌نظران مختلف نیز، متفاوت است. مینکلر احساس تعهد، احساس برابری، کنجکاوی، ترقی‌طلبی، اطاعت از قانون، توجه به نفع عمومی و مشارکت را از مؤلفه‌های شهروندی قلمداد می‌کند (Minkler, 1998). اندیشمند دیگری بنام توماس دی مشارکت، تعاون، همکاری و دانایی محوری را مؤلفه‌های اصلی شهروندی برمی‌شمارد (Thomas Dee, 2004). آراستگی شخصی، دانش محوری محلی - ملی - جهانی، سخت‌کوشی، وطن‌پرستی، نوع دوستی مؤلفه‌های شهروندی از دیدگاه لیو است (Liu, 2001).

در ایران مهرمحمدی در سال ۱۳۷۷ در تبیینی جامع، اندیشه‌ورزی، ژرف‌اندیشی، سعه‌صدر، عزت‌نفس، قانون‌پذیری، احساس خودارزشمندی، تحمل‌اندیشه‌های مخالف، قانونگرایی، پرسشگری، کنجکاوی، تمایل به تفکر خلاق و و اگر در حل مسائل، توانایی و اعتماد به نفس، تمایل به رقابت سازنده، عدم تمکین به روابط مبتنی بر قدرت مستبدانه، تقویت روحیه جرأت در ابراز اندیشه را از جمله ویژگی‌هایی می‌داند که مفهوم شهروندی بر آنها مبتنی است. کیشانی فراهانی، فرمهینی فراهانی و رهنما (۱۳۹۲) مؤلفه‌های اساسی تربیت شهروندی اسلامی - ایرانی را با توجه به منابع دینی چون قرآن، نهج‌البلاغه، روایات، کتب اشعار، گروه افراد خبره و در نهایت روش‌های آماری شناسایی کردند و این موارد را

بر شمردند: ارزش‌مندی، هدف‌مندی، روش‌مندی، نوع‌دوستی، مردم‌سالاری دینی، شایسته‌سالاری، جستجوگری، استقلال فردی، کفایت، سلامت، وطن‌دوستی و اعتدال. پژوهش حاضر الگوی تورنی پورتا، لهمان، اس‌والد و شولز و صالحی، محمدی پویا و ترکاشوند (۱۳۹۸) را مبنای نظری کار خود قرار داده است. در این الگوها شهروندی سه مؤلفه شناختی، رفتاری و عاطفی را شامل می‌شود. بعد شناخت ناظر به دانش و آگاهی فرد از حقوق شهروندی است. علاوه بر بعد آگاهی از حقوق شهروندی، شهروندی دو مؤلفه عاطفی و رفتاری نیز دارد. وقتی فرد مهارت یاد گرفته شده را در عمل نشان دهد، رفتار شهروندی را از خود بروز داده است. بعد انگیزشی - عاطفی نیز ارزش‌گذاری به حقوق شهروندی و رفتار شهروندی است؛ در واقع وقتی فرد برای حقوق شهروندی ارزش قائل می‌شود (Torney - 2003, Lehmann, Oswald & Schulz, 2003 - purta). در الگوی ارائه شده توسط صالحی و همکاران (۱۳۹۸) تربیت شهروند تراز در جامعه اسلامی بر اساس رساله حقوق امام سجاد(ع) در سه بُعد شناختی، عاطفی و رفتاری تبیین گردیده است. یافته‌های حاصل از این پژوهش صالحی و همکاران (۱۳۹۸) با تحلیل مفهومی و استنتاج منطقی نشان داده که بر اساس رهیافت‌های رساله حقوق امام سجاد(ع) تربیت شهروند تراز جامعه اسلامی در سه حیطه شناختی، عاطفی و رفتاری قابل تبیین و دفاع است و با کاربست مؤلفه‌های هر یک از این حیطه‌های سه‌گانه در نظام تعلیم و تربیت، می‌توان موفق به تربیت شهروند تراز جامعه اسلامی برآمد.

اگرچه کشور ایران جامعه‌ای است با اکثریت مسلمان به نظر می‌رسد، رساله حقوق حتی در بین مسلمانان نیز مهجور می‌باشد. در این رساله، اصول اخلاقی مهمی به چشم می‌خورد که رعایت آن‌ها از بروز بسیاری از معضلات در زندگی شخصی و اجتماعی جلوگیری می‌کند و می‌توان از این ظرفیت دینی در راستای تربیت شهروند مطلوب و مؤثر بهره برد. آموزش این معیارهای دینی و انسانی روابط فردی و اجتماعی را که حکیمانه در این رساله بیان شده و همه ابعاد زندگی را در برمی‌گیرد، کمک شایانی به رشد ظرفیت فرهنگی می‌نماید. به‌عنوان مثال ایشان رفتار صحیح، منصفانه و انسانی در برابر پدر، مادر، معلم، همسایه، و... را مطرح می‌کنند که رعایت این آموزه‌ها موجب می‌شود انسان روابط سالم و درستی با دیگر افراد جامعه برقرار کند و سرمایه روان‌شناختی جامعه

افزایش پیدا کند. می‌توان گفت اگر کسی همه‌ی آموزه‌های زندگی شهروندی از دیدگاه امام سجاد(ع) را به‌خوبی دریابد به اسرار قوانین و حقوق اسلامی در روابط فردی و اجتماعی پی برده است (مشهودی، ۱۳۹۳). در واقع در این رساله برای تنظیم روابط اجتماعی، سیاست‌گذاری، طبقه‌بندی، نظام‌نامه و چگونگی ارتباط با مردمان به‌صورت ظریف پرداخته شده است (صابر کیوج، ۱۳۹۰). ضیاء جلدی (۱۳۸۶) در تحقیقی درباره «حقوق خانواده در رساله حقوق امام سجاد(ع)» در بخش نتایج بر این نکته تأکید کرده‌است که توجه به شیوه بیان حقوق افراد خانواده در رساله حقوق، می‌تواند منشأ تحولات بزرگ اجتماعی و فرهنگی در جامعه اسلامی گردد.

دومین جنبه حائز اهمیت جهت انجام پژوهش این نکته است که مطابق با تحقیقات اگر آموزش مناسب شهروندی در ایران صورت نگیرد، جامعه باید خود را برای زندگی با انواع درگیری‌ها، مشکلات و بحران‌ها آماده کند (Rashidpour, Sarmadi, Mashhadi Mighani & Nateghi, 2019). روحیه لذت‌محوری افراطی در دانش‌آموزان در حال شکل‌گیری است و بروز اخلاق ابزاری، انفعال و بدبینی متولیان مدرسه به دلیل کم‌توجهی مدارس نسبت به تربیت اخلاقی و در اولویت قرار ندادن آن به‌عنوان پدیده‌محوری است (یادگاری، صالحی و سجادی، ۱۳۹۸). در عین حال یک‌راه کارآمد برای آموزش شهروندی، تزریق پیام‌های اخلاقی مبتنی بر دانش‌آموز محوری است (Kurt, Güngör & Ekici, 2014). در تأیید این نکته، صفورائی (۱۳۸۹) با انجام پژوهش در اثربخشی حیطه آموزه‌های اسلامی بر کارآمدی رفتار در خانواده معتقد است که رعایت حقوق و وظایفی که در دین اسلام برای افراد تعیین شده است، امری مهم است که والدین و فرزندان در چارچوب روابط خانواده به آن نیازمند هستند. جباری، اسمعیلی و کلانتر هرمزی (۱۳۹۳) نیز با آموزش حقوق متقابل والد - فرزند بر اساس آموزه‌های اسلامی موفق به کاهش پرخاشگری و تعارض‌های ناکارآمد والد - فرزندی شدند. در کل می‌توان گفت، میزان رفتارهای منفی که از خشم سرچشمه می‌گیرد در نوجوانانی که آموزه‌های مذهبی دریافت کرده‌اند؛ کمتر است (Pullen, Modrcin, McGuire, Lane, Kearnelly & et al, 2015; Edwards, van de Mortel & Stevens, 2019).

در واقع، آموزه‌های دینی توانایی خوبی برای کنترل و مدیریت خشم در فرد ایجاد

می‌کند (عمومی و خیاطان، ۱۳۹۸، مدبر و اسلامی اکبر، ۱۳۹۲، معماری و زمرد، ۱۳۹۴).

همچنین این آموزه‌ها حل مسئله والدین و فرزندان را افزایش داد. در زمینه خانواده، یکی از مشکلات نافرمانی و مخالفت فرزندان نوجوان با والدین است (Mogler, 2009). گاهی این تعارض‌ها جنبه تخریبی یافته و منجر به مسائلی چون خشونت، افسردگی، آشفتگی اجتماعی و کاستی عزت‌نفس در والد یا فرزند می‌شود (Ali, 2010). در جوامعی مانند ایران که کمتر فردگرا هستند؛ روابط والد با نوجوان‌ها حول مفاهیمی چون انجام وظایف، مسئولیت و احترام به بزرگترها دور می‌زند (برجعی، ۱۳۸۴). در حوزه ارتباطات بیرون از خانه، پرخاشگری‌های کلامی و فیزیکی یکی از نگرانی‌های مدارس است که به صورت‌های مختلفی چون خراب کردن وسایل دیگران، حذف دیگران از گروه‌ها، دعوا، مشاجره و گاهی پرخاشگری‌های جسمی رخ می‌دهد که به قربانیان آسیب‌های مدام‌العمر وارد می‌کند (Mc Mohon, Peist, Davis, Bare, Martinez & et al, 2020). با همه این مسائل تعداد معلمان کمی به آموزش رفتارهای نوع‌دوستانه برای کاهش این پرخاشگری‌ها می‌پردازند (Taylor & Smith, 2017)؛ درحالی‌که یکی از راهکارهای مفید آشنا نمودن افراد با حقوق و وظایف هر یک از اعضا است (صفورایی، ۱۳۸۹) که آموزش برنامه‌ای رساله حقوق که شرح کاملی از حقوق - وظایف است، می‌تواند مؤثر واقع شود.

سومین چیزی که پژوهش حاضر دنبال می‌کند، پر کردن خلا آگاهی از حقوق - وظایف در شهروندان است. بر پایه پژوهش‌های انجام شده، آگاهی از حقوق شهروندی به صورت خودکار و تنها به واسطه زندگی در کنار یکدیگر ایجاد نمی‌شود بلکه باید نهادهای اجتماعی عهده‌دار ایجاد آن شوند. از سوی دیگر، کشورهای در حال توسعه‌ای از جمله ایران، اندونزی و ... در این زمینه پیشرفت چندانی نداشته‌اند. برای مثال؛ نتایج تحقیق وبر (Webber, 1997) نشان می‌دهد که اطلاعات عمومی آمریکاییانی که در سانفرانسیسکو ساکن هستند به‌طور تقریبی ده برابر بیشتر از اطلاعات عمومی ساکنان جاکارتا در اندونزی است. به عبارت دیگر داشتن زندگی مناسب در کنار دیگران و بهره‌مندی از مزایای شهر بدون آگاهی از

حقوق، وظایف و تکالیف مرتبط با آن تحقق نمی‌یابد (محمدی و تبریزی، ۱۳۹۰). چاوز نیز با بررسی ادراک معلمان و دانش‌آموزان معتقد است در جوامع در حال توسعه، موانعی برای پیاده کردن موفق آموزش شهروندی وجود دارد که دو مانع اصلی آن، یکی عدم وجود منابع مانند کتاب و دیگری کمبود پروژه‌ها و فعالیت‌های کلاسی مشارکتی می‌باشد. همچنین او به این نتیجه رسید که معلمان باید روش آموزش مؤثرتری را استفاده کنند و با منابع لازم و مورد نیاز برنامه درسی مجهز شوند (Chavez, 2016). آموزش شهروندی همچنین باید خارج از چارچوب کلاسی صورت گیرد و به دانش‌آموزان این قدرت را بدهد تا با شرکت در جامعه‌شان، خود عامل تغییر باشند. شواهد پژوهشی داخلی در حیطه‌های مختلف آگاهی و رفتارهای شهروندی نشان می‌دهد که میزان آگاهی از حقوق شهروندی بسیار اندک است (محمدی و تبریزی، ۱۳۹۰)، همچنین از بین ابعاد رفتار شهروندی، روحیه مسئولیت‌پذیری در حوزه اجتماعی و فردی قابل قبول نیست (چلیپی، ۱۳۸۹ و خرم‌دل، ۱۳۹۳).

روی هم رفته با وجود ظرفیت آموزه‌های دینی در جهت ارتقای رفتارهای شهروندی، کمتر شاهد آموزش و پژوهش در زمینه آگاهی از این حقوق - وظایف و رعایت آن، جهت بهبود روابط میان فردی هستیم و پژوهشی در ارتباط با آموزش شهروندی و تربیت شهروند بر اساس آموزه‌های رساله حقوق که در قالب یک برنامه درسی با تعداد مشخص سرفصل‌های آموزشی، تعداد مشخص جلسات، تکالیف و ارزشیابی عینی از آموخته‌ها باشد و از روش تحقیق کمی و روش‌های تجربی و نیمه تجربی استفاده شده باشد، صورت نگرفته است و به قول سلیمان با وجود روش‌های جدید آموزشی، هنوز برای آموزش نسل جدید از فنون نسل قدیم استفاده می‌شود (Sulaiman, 2017). البته این موضوع در کل جهان اسلام فراگیر است و مطالعات ساهین نشان داد که علیرغم تعدد کتب معارف اسلامی، فقدان روش‌های سیستماتیک در زمینه روش شناختی تحقیق و طراحی آموزش، فقدان تحقیقات تجربی در زمینه اثربخشی تمرین‌های آموزشی باعث شکاف بین عرصه متون و کاربرد متون است (Sahin, 2018). در حالی که اثربخشی آموزه‌های مذهبی در تقویت اخلاقی نسل جوان تا حد زیادی به توانایی مربیان

در طراحی فعالیت‌های آموزشی بستگی دارد که به وسیله آن اصول و ارزش‌های اخلاقی را با ماهیت مذهب ترکیب می‌کنند (نبوی، ۱۳۹۹). تعداد محدودی از تحقیقات انجام شده مانند صالحی و همکاران (۱۳۹۸) و کیشانی فراهانی و همکاران (۱۳۹۲)، ضیاء جلدی (۱۳۸۸) از روش‌هایی با ماهیت کیفی مانند تحلیل مفهومی و استنتاج منطقی استفاده کرده‌اند و این موضوع ضرورت انجام یک پژوهش بر پایه روش‌هایی با ماهیت کمی برای کندوکاو اثربخشی آموزش بر کسب دانش و بالتبع تغییر رفتار نمایان می‌سازد. بنابراین پژوهش حاضر با مدنظر قرار دادن دو بُعد شناختی (دانش و آگاهی) و رفتاری به دنبال بررسی پاسخ به سؤالات زیر است:

۱. آیا آموزش مهارت‌های شهروندی مبتنی بر رساله حقوق امام سجاد(ع) موجب افزایش آگاهی از حقوق شهروندی نوجوانان می‌شود؟
۲. آیا آموزش مهارت‌های شهروندی مبتنی بر رساله حقوق امام سجاد(ع) موجب تغییر رفتار شهروندی نوجوانان می‌شود؟

روش

این پژوهش از نوع تحقیقات ترکیبی کیفی - کمی بود. در قسمت اول با بهره‌گیری از روش کیفی محتوای آموزشی مناسب برگرفته از رساله حقوق تدوین شد و در قسمت کمی با شیوه نیمه تجربی و با پیش‌آزمون - پس‌آزمون همراه با گروه کنترل انجام شد. بازنمایی از طرح تحقیق در شکل شماره ۱ نمایش داده شده است. برای انتخاب سرفصل‌های آموزشی با ۵ نفر از متخصصان برنامه‌ریزی درسی مصاحبه شد و در نهایت تعداد ۱۰ حق که به توافق متخصصان مناسب برای آموزش به دانش‌آموزان بود در نظر گرفته شد. در قسمت دوم پژوهش، جامعه آماری کلیه دانش‌آموزان متوسطه دوره اول شهرستان بندرلنگه که در سال تحصیلی ۹۸-۹۷ مشغول به تحصیل بودند. نمونه آماری شامل ۶۰ دانش‌آموز دختر پایه هشتم بود که به روش نمونه‌گیری خوشه‌ای انتخاب گردید و به دو گروه آزمایش و کنترل تقسیم شده که حجم نمونه برای هر گروه، سی نفره در نظر گرفته شد. در مورد انتخاب و جایگزینی آزمایشی باید اضافه نمود که در ابتدای امر با ارائه مجوز که از اداره آموزش و پرورش گرفته شد، موافقت مدیریت مدرسه شادروان

صالح ادیب اخذ شد. برای کنترل مهم‌ترین متغیر مزاحم که میزان دانش از رساله حقوق بود، دو سؤال در اختیار دانش‌آموزان قرار گرفت که میزان آشنایی دانش‌آموزان با رساله حقوق امام سجاد(ع) را می‌سنجید. قصد محقق این بود که افرادی غیر مطلع از رساله را انتخاب نماید اما با ارزیابی مشخص شد که تمامی دانش‌آموزان هیچ اطلاعی از محتوای رساله نداشتند و حتی نام این کتاب را نشنیده بودند. در واقع به لحاظ دانش پیشین، گروه همگن بود. زمان اجرای بسته آموزشی نیز می‌توانست بر نتایج اثرگذار باشد. ایامی چون محرم و رمضان از رسانه‌ها و مراسم‌های گوناگون آگاهی مذهبی داده می‌شود. بنابراین اجرای برنامه در زمان بدون مناسبت مذهبی صورت گرفت. به‌طور کلی، ملاک ورود به پژوهش بی‌اطلاعی از رساله حقوق امام سجاد(ع) و ناآگاهی از محتوای آن، تحصیل در دوره اول متوسطه، رضایت و موافقت شرکت‌کنندگان در پژوهش بود و ملاک خروج نیز غیبت از جلسات آموزشی به مدت ۲ جلسه بود. از حقوق شهروندی دانش‌آموزان متوسطه اول، آموزش بسته طراحی شده در ۱۱ جلسه بر روی گروه آزمایش اجرا گردید.

جدول ۱. بازنمایی از طرح تحقیق

گروه	پیش‌آزمون	کاربندی	پس‌آزمون
آزمایش	پرسش‌نامه آگاهی از حقوق شهروندی و پرسش‌نامه رفتار شهروندی	شرکت در جلسات آموزش	پرسش‌نامه آگاهی از حقوق شهروندی و پرسش‌نامه رفتار شهروندی
کنترل	پرسش‌نامه آگاهی از حقوق شهروندی و پرسش‌نامه رفتار شهروندی	بدون شرکت در جلسات آموزش	پرسش‌نامه آگاهی از حقوق شهروندی و پرسش‌نامه رفتار شهروندی

بسته آموزشی و شیوه اجرا

در این مطالعه برنامه درسی توسط محقق تدوین گردید. ابتدا رساله حقوق به ۵ نفر از متخصصان برنامه درسی که با ویژگی‌های فراگیران دوره متوسطه آشنایی داشتند، قرار داده شد. تحت شرایط ذکر شده، ده حق از حقوق شهروندی رساله حقوق امام سجاد(ع) مورد توافق همه متخصصان بود که به آزمودنی‌ها آموزش داده شود. این حقوق شامل حق استاد و آموزگار، حق والدین (پدر و مادر)، حق شخصی که کار خوبی برای تو نموده، حق بزرگسالان، حق همسایه، حق هم‌صحبت (دوست)، حق کسی که به تو بدی

کرده، حق کسی که تو را خوشحال کرده، حق کسی که از تو کمک می‌خواهد و حق همکیش (هم دین) بود.

پس از تعیین سر فصل‌ها، محتوای آموزشی تهیه شد. برای بررسی روایی محتوایی بسته آموزشی، از شاخص نسبت روایی محتوایی^۱ و شاخص روایی محتوایی^۲ استفاده شد. جهت محاسبه شاخص CVR، از نظرات ۸ تن از کارشناسان متخصص در زمینه محتوای مورد نظر استفاده شد و با توضیح اهداف مطالعه، از آنها خواسته شد تا میزان تناسب هر یک از اهداف درس را با محتوای آموزشی را ارزیابی کنند. سپس، براساس فرمول CVR، نسبت روایی محتوایی محاسبه گردید. براساس تعداد ۸ نفر کارشناس که اهداف برنامه و محتوا را مورد ارزیابی قرار داده بودند، مقدار CVR قابل قبول برابر با ۰/۷۵ است که در این پژوهش میزان نسبت روایی محتوا برای تمامی هدف‌ها در پروتکل آموزشی بین ۰/۸ تا ۱ به دست آمد. در این پژوهش میزان شاخص روایی محتوا برای تمامی هدف‌ها در بسته آموزشی بین ۰/۹ تا ۱ به دست آمد. خلاصه محتوی بسته آموزشی در جدول ۲ آمده است.

پس از اجرای پیش‌آزمون در گروه‌های آزمایش و کنترل، با استفاده از بسته طراحی شده، از ۱۹ آبان ماه سال تحصیلی ۹۸-۹۷ آغاز گردید. با توجه به محتوای مورد آموزش، زمان جلسات بین ۶۰ تا ۹۰ دقیقه متغیر بود و به مدت یک‌ماه طی ۱۱ جلسه ادامه یافت. کلاس به شش گروه پنج‌نفره تقسیم شده و یکی از اعضای هر گروه به عنوان سرگروه، کار مدیریت گروه خود را به عهده داشت. انتخاب اعضای هر گروه با نظر خود آزمودنی‌ها صورت گرفت. گروه‌ها به صورت نیم‌دایره و سرگروه در بالای گروه قرار می‌گرفت به طوری که دو نفر در سمت راست و دو نفر در سمت چپ او قرار می‌گرفتند و همه اعضا گروه، تعامل چهره‌به‌چهره داشتند. یک جلسه قبل از شروع آموزش، به گروه‌بندی، بیان کلیات و توقعات تشریح جزئیات نحوه آموزش اختصاص یافت. روش‌های آموزشی شامل سخنرانی آموزشی، بحث گروهی، بحث کلاسی، بارش فکری، روش سقراطی و نمایش پویانمایی بود. به آزمودنی‌ها گفته شد لازم است موارد زیر را رعایت کنند:

1. ratio validity content
2. index validity content

- همه آن‌ها باید فعال بوده و نظر خود را ابراز کنند.
- برای صحبت کردن باید دست خود را بالا ببرند و نوبت را رعایت کنند.
- صحبت یکدیگر را قطع نکنند.
- به سخنان دوستانشان با دقت گوش دهند.
- می‌توانند عقاید یکدیگر را به چالش بکشند.
- حق مسخره کردن و خندیدن به نظرات یکدیگر را ندارند.
- زمان اظهارنظر برای هر آزمودنی محدود است. باید زمان را رعایت کنند.
- در ابتدای هر جلسه، تکلیف جلسه قبل را آماده به همراه داشته باشند. خلاصه مباحث جلسات در جدول شماره ۲ شرح داده شده است.

جدول ۲. خلاصه مباحث جلسات آموزشی

جلسه	موضوع	هدف	روش	تکلیف
اول	- آشنایی افراد با هم - بیان قواعد - معرفی رساله حقوق امام سجاد(ع)	- معارفه گروه و اعضا - آشنایی با روش کار و ساختار جلسات - شناخت کلی از رساله	- سخنرانی آموزشی	- مطالعه رساله حقوق
دوم	- آشنایی با حق استاد و آموزگار	- اهمیت احترام به آموزگار - چگونگی حضور در کلاس در محضر استاد یا آموزگار	- سخنرانی آموزش - بحث کلاسی - پخش پویانمایی - روخوانی از رساله حقوق	- پیدا کردن مصادیق احترامی و بی احترامی با توجه به تجربیات شخصی دانش‌آموزان - بحث پیرامون مصادیق در نهایت تهیه لیست مصادیق رفتاری و نصب در تابلو
سوم	- حق پدر و مادر	- حق والدین در پیری - وظایف فرزند در قبال والدین	- سخنرانی آموزش - بحث کلاسی - پخش پویانمایی - روخوانی از رساله حقوق	- بررسی رفتارهای درست و نادرست خود و خواهر و برادر - بررسی رفتارهای نادرست خود و خواهر و برادر - پایش خود و تهیه لیست رفتار درست و نادرست در طی یک هفته - تهیه منشور رفتار با والدین

جلسه	موضوع	هدف	روش	تکلیف
چهارم	- حق فردی که کار خوبی کرده	- آشنایی با مفهوم و مصداق احسان - لزوم سپاسگزاری از فرد احسان‌کننده	- سخنرانی آموزش - بحث کلاسی - پخش پویانمایی - روخوانی از رساله حقوق	- جدولی شامل تعدادی کار نیک در اختیار فراگیر قرار گرفت و وی باید رفتار درست در مقابل آن را تکمیل می‌نمود
پنجم	- حق بزرگسالان	- لزوم احترام به بزرگسال - بررسی مصادیق احترام	- سخنرانی آموزش - بحث کلاسی - پخش پویانمایی - روخوانی از رساله حقوق	- تکمیل جملات ناتمام - مثال: وقتی از بزرگتری اخلاقی بدی سر زد، بهتر است ...
ششم	- حق همسایه	- لزوم مراعات همسایه - باری همسایگان	- سخنرانی آموزش - بحث کلاسی - پخش پویانمایی - روخوانی از رساله حقوق	- تهیه لیست رفتارهای مناسب با همسایه
هفتم	- حق هم صحبت	- تکریم و احترام دوست - کوتاهی نکردن در دوستی - گذشتن از خطاها و حسن معاشرت	- سخنرانی آموزش - بحث کلاسی - ایفای نقش - روخوانی از رساله حقوق	- تهیه لیست رفتارهای مناسب با موضوع حسن معاشرت
هشتم	- حق کسی که به تو بدی کرده است	- لزوم بخشش در روابط انسانی	- سخنرانی آموزش - بحث کلاسی - پخش پویانمایی - روخوانی از رساله حقوق	- لیستی از رفتارهای نادرست دیگران در اختیار فرد قرار داده شد و بایست نحوه واکنش را بیان می‌نمود.
نهم	- حق خوشحال‌کننده	- لزوم سپاسگزاری - لزوم جبران خوبی	- سخنرانی آموزش - بحث کلاسی - پخش پویانمایی - روخوانی از رساله حقوق	- تکمیل جملات ناقص
دهم	- حق کسی که از تو کمک می‌خواهد	- لزوم کمک - لزوم برخورد درست با احترام	- سخنرانی آموزش - بحث کلاسی - پخش پویانمایی - روخوانی از رساله حقوق	- سؤالات کوتاه پاسخ از متن رساله
یازدهم	- حق هم‌کیشان	- آشنایی با سی حق برادر مسلمان - لزوم عفو یکدیگر	- سخنرانی آموزش - بحث کلاسی - روخوانی از رساله حقوق	- سؤالات صحیح و غلط از متن رساله

ابزارهای گردآوری اطلاعات

آزمون آگاهی از حقوق شهروندی: برای سنجش این متغیر از آزمون محقق ساخته‌ای که شامل ۲۰ سؤال تشریحی بوده که منبع آن اهداف برنامه درسی طراحی و اجرا شده توسط پژوهشگر برگرفته از رساله حقوق امام سجاد(ع) استفاده شد و برای هر سؤال یک نمره در نظر گرفته شده است. برای تهیه آزمون آگاهی از حقوق شهروندی از جدول دو بعدی هدف - محتوا در طراحی آزمون‌ها استفاده شد. در واقع آنچه مدنظر این ابراز سنجش بود، مربوط به حوزه دانش و درک و فهم از ابعاد شناختی بلوم بود. یعنی اینکه مشارکت‌کنندگان در تحقیق به چه میزان در مورد حقوق رساله امام سجاد(ع) به سطح دانش و درک دست یافته‌اند. در توضیح بیشتر جدول مشخصات باید گفت که ک جدول دوبعدی است با تعدادی ردیف و ستون، متناسب با محتوا و هدف‌های آموزشی درس. در ردیف بالای جدول که بعد محتوا نام دارد اجزای مطالب درسی که شامل ده حق بودند نوشته شدند و در ستون کنار آن که بعد هدف نامیده می‌شود، فهرست هدف‌های آموزشی گرفت (مثل این هدف: فراگیر بتواند دو حق والدین را نام ببرد). در واقع، یک آزمون خوب، آزمونی است که به بهترین شکل منعکس‌کننده تمامی هدف‌های آموزشی و همه محتوای برنامه درسی باشد. بعد از تکمیل بعد محتوا و بعد هدف جدول مشخصات، آزمون‌ساز باید تعیین کند که سؤال‌های آزمون خود را به چه صورتی در میان هدف‌ها و عنوان‌های درس توزیع نماید؛ یعنی تعداد سؤال‌هایی را که به هریک از موضوع‌های درسی و هدف‌های آموزشی اختصاص خواهند داشت تعیین نماید و این تعداد را یا به صورت تعداد واقعی سؤال‌ها یا به صورت درصد در خانه‌های جدول مشخصات وارد نماید. برای تعیین درصد سؤال‌هایی که به بخش‌های مختلف محتوا و هدف‌ها تعلق می‌گیرند جواب‌های این سؤالات را تکمیل نماید. نخست، کدام بخش از محتوا و کدام دسته از هدف‌ها دارای حجم بیشتری است و وقت بیشتری صرف آموزش آنها شده است؟ دوم، کدام هدف‌ها از لحاظ نگهداری در حافظه و کاربرد در آینده ارزش بیشتری دارند؟ و سوم، کدام قسمت یا قسمت‌های درس یا موضوع درسی از اهمیت بیشتری برخوردارند؟ با در نظر گرفتن این موارد، چون بیشترین بحث بر سر حق والدین و چگونگی رفتار با آنها بود و همچنین بحث همسایگان، از این دو مبحث ۳ سؤال مطرح شد و سایر مباحث بنا به اهمیت و زمان صرف آموزش بین ۲ و ۱ سؤال بود. سؤالات با بهره‌گیری از نظرات استاد راهنما طراحی شد.

جدول ۴. جدول محتوا - هدف طراحی سؤالات آگاهی از حقوق شهروندی رساله امام سجاد(ع)

ردیف	عنوان بخش	ساعت‌های تدریس هر بخش	نسبت ساعت‌های تدریس
۱	شناخت رساله حقوق	۹۰ دقیقه	۱/۱۳
۲	حق معلم	۸۰ دقیقه	۱/۰۱
۳	حق والدین	۹۰ دقیقه	۱/۱۳
۴	حق هم صحبت	۶۰ دقیقه	۰/۷۵
۵	حق بزرگسال	۸۰ دقیقه	۱/۰۱
۶	حق همسایه	۹۰ دقیقه	۱/۱۳
۷	حق شخصی که بدی نموده	۸۰ دقیقه	۱/۰۱
۸	حق خوشحال کننده	۶۰ دقیقه	۰/۷۵
۹	حق مسلمان	۸۰ دقیقه	۱/۰۱
۱۰	حق کسی که تقاضای کمک نموده	۸۰ دقیقه	۱/۰۱
	جمع	۷۹۰ دقیقه	۱۰

اعضای متخصص تعیین روایی محتوایی و صوری ۱۰ نفر از متخصصان برنامه ریزی تحصیلی بودند. بسته آموزشی، سؤالات، اهداف تحقیق و آزمون را دریافت کردند. برای تعیین روایی صوری پرسش‌نامه برای هر یک از سؤالات اولیه ۵ گزینه منظور شد. بسیار آسان، آسان، متوسط، دشوار، بسیار دشوار و نمرات ۵ الی ۱ به این گزینه‌ها اختصاص داده شد. سپس آزمون جهت تعیین روایی صوری از متخصصین خواسته شد تا از دید گروه هدف در مورد درجه دشواری، نظرات خود را ارائه دهند. سؤالاتی که نمره تأثیرشان کمتر از ۱/۵ بود، حذف و یا اصلاح شدند. نمره تأثیر با فرمول $(\text{Impact Score} = \text{frequency} \% \times \text{importance})$ محاسبه شد. منظور از فراوانی درصد افرادی است که به سؤالات امتیاز ۴ و ۵ داده‌اند و منظور از اهمیت، نمره کل بر اساس نمره کل افراد بر اساس طیف لیکرتی

مذکور است. ۲۰ سؤال گنجانده شده در آزمون مذکور نمره مساوی یا بیشتر از ۱/۵ داشتند. از روش لاوشی برای تعیین روایی محتوا استفاده شد که نتایج در جدول شماره... ارائه شده است.

جدول ۵: ارزیابی روایی کمی محتوایی آزمون آگاهی از حقوق شهروندی

انحراف معیار	میانگین	
۰/۰۸	۰/۷۷	سادگی
۰/۰۹	۰/۸۷	شفافیت
۰/۰۷	۰/۹۱	تناسب
۰/۰۵	۰/۸۵	میانگین تشخیص روایی محتوا
۰/۱۵	۰/۸۵	میانگین نسبت روایی محتوا

پرسش‌نامه رفتار شهروندی: این پرسش‌نامه که به منظور سنجش رفتارهای آموخته شده از بسته آموزشی طراحی شد، پرسش‌نامه‌ای ۳۰ گویه‌ای در مقیاس لیکرت است که آزمودنی با انتخاب یکی از گزینه‌های «همیشه، معمولاً، گاهی اوقات، بندرت و هیچ‌وقت» به سؤالات پاسخ می‌دهد. نمره در نظر گرفته شده برای گزینه‌ها به ترتیب ۱، ۲، ۳، ۴، ۵ و ۱ هست. برای تدوین این پرسش‌نامه ابتدا مصادیق رفتاری ناشی از هر یک از هدف‌های آموزشی و محتوای بسته بود، لیست شد. پرسش‌نامه دارای ده مؤلفه شامل چگونگی رفتار با والدین، رفتار با معلم، رفتار با همسایه، رفتار با مسلمانان، رفتار با بزرگسالان، رفتار با دوست، رفتار با فرد احسان‌کننده، رفتار با فرد یاریگر، رفتار با فرد شادی‌آفرین و فرد مشکل‌آفرین بود. تعداد ۳۰ گویه که مورد توافق متخصصان بود انتخاب شد. برای محاسبه ضریب پایایی از روش آلفای کرونباخ استفاده شد. به این صورت که قبل از اجرای پرسش‌نامه در گروه‌های آزمایش و کنترل، ابتدا پرسش‌نامه در بین شصت آزمودنی با شرایط مشابه اجرا شده و بعد از اجرا در بین آزمودنی‌ها در دو گروه، میزان ضریب پایایی ۰/۹۱ به دست آمد و با توجه به این که ضریب به دست آمده از ۰/۷۰ بیشتر می‌باشد؛ در نتیجه پرسش‌نامه رفتار شهروندی از پایایی مطلوب برخوردار

بوده و در نتیجه می‌توان از بابت همسنگی درونی سؤالات مطمئن بود. جهت تعیین روایی آزمون از روایی محتوایی استفاده شد. بدین صورت که به ۱۰ نفر از داوران صاحب‌نظر در موضوع، درخواست شد که پس از مطالعه سؤالات، آن‌ها را با توجه به میزان دقتی که هدف‌های آموزشی و محتوای مورد نظر را می‌سنجد، درجه‌بندی نمایند. به هریک از داوران نسخه‌ای از بسته آموزشی و نسخه‌ای از فرم درجه‌بندی با گویه ضروری است ۲ امتیاز، گویه مفید اما ضروری نیست ۱ امتیاز و گویه ضروری نیست و حذف شود ۰ امتیاز داده شد. ضریب توافق به دست آمده بالاتر از ۰/۷۹ برای همه سؤالات بود که طبق جدول لاوشی ضریب قابل قبول تشخیص داده شد (Lawshe, 1975).

یافته‌ها

در این قسمت، با توجه به تحلیل‌های آماری انجام‌شده، ابتدا نتایج توصیفی مربوط به متغیرهای پژوهش ارائه شده‌اند و پس از آن، نتایج تحلیل‌هایی که برای بررسی فرضیات پژوهشی صورت گرفته‌اند، ارائه گردیده است. لازم به ذکر است که چون پیش‌فرض همگنی شیب‌های رگرسیون برای استفاده از کوواریانس رعایت نمی‌شد، برای تحلیل فرضیه‌ها و سؤالات از روش آماری تحلیل واریانس چندمتغیری تفاضل نمرات پس‌آزمون - پیش‌آزمون استفاده گردید. در جدول شماره ۶ میانگین و انحراف معیار گروه‌های آزمایشی و گروه کنترل در پیش‌آزمون و پس‌آزمون آگاهی از حقوق شهروندی گزارش شده است.

جدول ۶: آماره‌های توصیفی گروه‌های آزمایش و کنترل در پیش‌آزمون و پس‌آزمون پرسش‌نامه آگاهی از حقوق شهروندی

تعداد	پس‌آزمون آگاهی از حقوق شهروندی		پیش‌آزمون آگاهی از حقوق شهروندی		گروه
	انحراف معیار	میانگین	انحراف معیار	میانگین	
۲۹	۱/۶۳	۱۶/۰۱	۲/۱۴	۸/۲۴	آزمایش
۳۰	۱/۶۳	۸/۶۶	۲/۱۳	۷/۹۳	کنترل

بر اساس اطلاعات جدول ۶ به نظر می‌رسد بین میانگین پس‌آزمون گروه‌های آزمایش (۱۶/۰۱) و کنترل (۸/۶۶) در آگاهی از حقوق شهروندی تفاوت چشمگیری وجود دارد. همچنین در گروه آزمایش بین پیش‌آزمون (۸/۲۴) و پس‌آزمون (۱۶/۰۱) تفاوت زیادی مشاهده می‌شود اما در گروه کنترل، بین پیش‌آزمون (۷/۹۳) و پس‌آزمون (۸/۶۶) تفاوتی دیده نمی‌شود. در ادامه آماره‌های توصیفی پیش‌آزمون و پس‌آزمون رفتار شهروندی در گروه‌های آزمایشی و کنترل مشاهده می‌شود (جدول ۷).

جدول ۷: آماره‌های توصیفی گروه‌های آزمایش و کنترل در پیش‌آزمون و پس‌آزمون پرسش‌نامه رفتار شهروندی

متغیر	پیش‌آزمون				پس‌آزمون			
	گروه آزمایش		گروه کنترل		گروه آزمایش		گروه کنترل	
	SD	M	SD	M	SD	M	SD	M
رفتار با والدین	۱۳/۰۶	۱/۷۰	۱۳/۰۰	۲/۴۴	۱۴/۴۴	۰/۸۲	۱۳/۴۰	۱/۹۹
رفتار با معلم	۱۰/۵۱	۲/۲۹	۱۰/۴۳	۲/۲۶	۱۴/۰۳	۱/۴۷	۱۲/۵۰	۱/۸۵
رفتار با همسایه	۱۱/۰۰	۲/۸۹	۱۰/۴۶	۲/۲۰	۱۳/۵۵	۱/۷۲	۱۱/۱۰	۲/۶۴
رفتار با مسلمانان	۱۲/۷۹	۱/۲۶	۱۰/۹۶	۲/۴۴	۱۴/۰۶	۱/۲۲	۱۲/۱۳	۱/۸۸
رفتار با بزرگسالان	۱۰/۰۳	۲/۰۹	۸/۶۳	۲/۲۸	۱۳/۵۵	۱/۳۵	۹/۸۳	۲/۳۳
رفتار با دوست	۱۳/۵۸	۱/۶۳	۱۲/۱۶	۱/۵۷	۱۴/۴۱	۱/۱۱	۱۲/۷۰	۱/۴۸
رفتار با احسان‌کننده	۱۲/۴۸	۱/۵۹	۱۱/۸۶	۱/۸۵	۱۴/۰۰	۱/۱۶	۱۲/۱۶	۱/۵۷
رفتار با باریگر	۱۲/۸۶	۱/۴۳	۱۱/۰۳	۱/۵۴	۱۴/۴۸	۰/۸۲	۱۱/۸۰	۱/۶۶
رفتار با فرد شادی‌آفرین	۱۳/۵۸	۱/۵۲	۱۲/۴۰	۱/۶۹	۱۴/۷۵	۰/۵۷	۱۲/۸۶	۲/۱۹
رفتار با فرد مشکل‌آفرین	۹/۹۶	۱/۱۱	۸/۳۰	۳/۴۸	۱۲/۲۴	۲/۸۶	۹/۰۰	۳/۲۲
نمره کل	۱۱۹/۹	۱۲/۵	۱۰۹	۱۴/۱	۱۳۸/۷	۹/۲۲	۱۱۶/۳	۱۲/۹

بر اساس اطلاعات جدول فوق، بین میانگین پس‌آزمون رفتار شهروندی گروه‌های آزمایش (۱۳۸۷) و کنترل (۱۱۶/۳) نیز تفاوت معناداری وجود دارد. همچنین بین میانگین پیش‌آزمون (۱۰۹) و پس‌آزمون (۱۱۶/۳) گروه کنترل تفاوت چشمگیری مشاهده نمی‌شود اما بین میانگین پیش‌آزمون (۱۱۹/۹) و پس‌آزمون (۱۳۸۷) گروه آزمایش تفاوت به چشم می‌خورد. در ادامه به بررسی فرضیات تحقیق پرداخته شده است.

فرضیه اول پژوهش عبارت است از اینکه «آموزش مهارت‌های شهروندی مبتنی بر رساله حقوق امام سجاد(ع) موجب افزایش آگاهی حقوق شهروندی نوجوانان می‌شود». برای بررسی معنی‌داری تفاوت بین گروه آزمایش و کنترل، نمره‌های تفاضل پس‌آزمون و پیش‌آزمون پرسش‌نامه آگاهی از حقوق شهروندی مورد تحلیل آزمون تی مستقل قرار گرفت. قبل از استفاده از آزمون پارامتریک تحلیل واریانس یک متغیری جهت رعایت فرض‌های آن، از آزمون لون استفاده شد. بر اساس آزمون لون و عدم معناداری آن برای متغیر موردنظر شرط برابری واریانس بین گروهی رعایت شده است (جدول شماره ۸).

جدول ۸: نتایج آزمون لون و آزمون تی در گروه آزمایش و کنترل مهارت شهروندی

فاصله اطمینان ۹۵ درصد		خطای استاندارد تفاوت	تفاوت میانگین‌ها	sig	Df	T	آزمون لوین		شاخص‌های آماری	شرایط آزمون t	مقیاس
حد بالا	حد پایین						Sig	F			
۵/۹	۵/۹	۰/۵۴	۷/۰۴	۰/۰۰۱	۵۷	۱۲/۸	۰/۱۲	۲/۴۲	در شرایط عدم رعایت پیش‌فرض برابری واریانس‌ها		
۸/۱	۸/۱	۰/۵۴	۷/۰۴	۰/۰۰۱	۵۲/۳	۱۲/۸			در شرایط عدم رعایت پیش‌فرض برابری واریانس‌ها		

بر اساس آزمون لون و عدم معناداری آن برای همه متغیرها، شرط برابری واریانس‌های بین گروهی رعایت شده است. نتایج نشان داد که بین متغیرها در بین گروه‌های موردبررسی تفاوت معناداری وجود دارد ($t=12/8, P=0/001$)؛ بنابراین

این فرضیه که آموزش مهارت‌های شهروندی مبتنی بر رساله حقوق امام سجاده (ع) موجب افزایش آگاهی حقوق شهروندی نوجوانان می‌شود، تأیید می‌گردد. فرضیه دوم پژوهش عبارت بود از اینکه «آموزش مهارت‌های شهروندی مبتنی بر رساله حقوق امام سجاده (ع) موجب تغییر رفتار شهروندی نوجوانان می‌شود». برای بررسی معنی داری تفاوت بین گروه آزمایش و کنترل، در ابتدا به‌طور همزمان نمره‌های تفاضل پس‌آزمون و پیش‌آزمون ده خرده‌مقیاس پرسش‌نامه رفتار شهروندی مورد تحلیل واریانس قرار گرفتند. قبل از استفاده از آزمون پارامتریک تحلیل واریانس چند متغیری جهت رعایت فرض‌های آن، از آزمون لون استفاده شد. بر اساس آزمون لون وعدم معناداری آن برای همه متغیرها، شرط برابری واریانس‌های بین گروهی رعایت شده است (جدول شماره ۴).

جدول ۹: نتایج آزمون لون برای ارزیابی همگنی واریانس گروه‌ها در خرده‌مقیاس‌های رفتار شهروندی

سطح معناداری	Df _۲	Df _۱	F	
۰/۸۷	۵۷	۱	۰/۰۲۳	رفتار با والدین
۰/۹۲	۵۷	۱	۰/۰۱	رفتار با معلم
۰/۳۶	۵۷	۱	۰/۸۴۱	رفتار با همسایه
۰/۰۱	۵۷	۱	۵/۸۶	رفتار با مسلمانان
۰/۹۹	۵۷	۱	۰	رفتار با بزرگسالان
۰/۰۱	۵۷	۱	۵/۸۶	رفتار با دوست
۰/۱۳	۵۷	۱	۲/۳۲	رفتار با احسان‌کننده
۰/۲۵	۵۷	۱	۱/۳۳	رفتار با یاریگر
۰/۴۱	۵۷	۱	۰/۶۷۲	رفتار با شادی‌آفرین
۰/۲۱	۵۷	۱	۱/۶۱	رفتار با مشکل‌آفرین

بر اساس آزمون لون و عدم معناداری آن برای همه متغیرها، شرط برابری واریانس‌های بین گروهی رعایت شده است. نتایج نشان داد که بین متغیرها در بین

گروه‌های مورد بررسی تفاوت معناداری وجود دارد. نتایج آزمون لامبدای ویلکز ($\lambda=0/64, F=2/6, P \leq 0/01$) نشان داد که اثر گروه بر رفتار شهروندی معنادار هست؛ بنابراین لامبدای ویلکز آزمون فوق، قابلیت استفاده از تحلیل واریانس چند متغیره را مجاز شمرد. نتایج نشان داد که حداقل بین یکی از متغیرهای مورد بررسی در بین گروه‌ها تفاوت معناداری وجود دارد. نتایج تحلیل واریانس چندمتغیری نمرات خرده مقیاس‌های رفتار شهروندی در گروه آزمایشی و کنترل جدول شماره ۱۰ قابل مشاهده است.

جدول ۱۰. تحلیل واریانس چندمتغیری رفتار شهروندی

منبع تغییرات	مجموع مجذورات	درجه آزادی	میلگین مجذورات	F	sig	SE*
رفتار با والدین	۱۴/۱	۱	۱۴/۱	۴/۷۴	۰/۰۳	۰/۰۷۷
رفتار با معلم	۳۱/۰۲	۱	۳۱/۰۲	۶/۹۳	۰/۰۱	۰/۱۰۸
رفتار با همسایه	۵۴/۲	۱	۵۴/۲	۵/۸۷	۰/۰۱	۰/۰۹۳
رفتار با مسلمانان	۰/۱۷	۱	۰/۱۷	۰/۴۰	۰/۸۴	۰/۰۰۱
رفتار با بزرگسالان	۷۹/۱	۱	۷۹/۱	۱۹/۶۱	۰/۰۰۱	۰/۲۵۶
رفتار با دوست	۱/۲۷	۱	۱/۲۷	۰/۴۷۴	۰/۴۹	۰/۰۰۸
رفتار با احسان‌کننده	۱۵/۲	۱	۱۵/۲	۵/۲۷	۰/۰۲	۰/۰۸۵
رفتار با یاریگر	۱۰/۷۵	۱	۱۰/۷۵	۴/۰۲	۰/۰۵	۰/۰۶۶
رفتار با فرد شادی‌آفرین	۷/۳	۱	۷/۳	۲/۲۰	۰/۱۴	۰/۰۳۷
رفتار با فرد مشکل‌آفرین	۳۶/۶	۱	۳۶/۶	۳/۶۴	۰/۰۶	۰/۰۶۶

نتایج جدول شماره ۱۰ نشان می‌دهد بین نمرات رفتار با والدین $F=4/7, P \leq 0/03$ ، رفتار با معلم $F=6/9, P \leq 0/01$ ، رفتار با همسایه $F=5/8, P \leq 0/01$ ، رفتار با بزرگسالان $F=19/6, P \leq 0/001$ ، رفتار با فرد احسان‌کننده $F=5/27, P \leq 0/02$ و رفتار با فرد یاریگر $F=4/02, P \leq 0/05$ تفاوت معناداری وجود دارد. به عبارت دیگر برنامه آموزشی منجر به تغییرات رفتاری در این ابعاد گردیده است. در ابعاد رفتار با مسلمانان $F=0/4, P \leq 0/08$ ،

رفتار با دوست $F = 0/47$ ، $P \leq 0/4$ ، رفتار با فرد شادی آفرین $F = 2/2$ ، $P \leq 0/1$ و فرد مشکل آفرین $F = 3/6$ ، $P \leq 0/06$ تفاوتی ملاحظه نمی‌شود. در واقع برنامه آموزشی در این ابعاد تغییراتی را به وجود نیاورده است.

جدول ۱۱. نتایج تحلیل مقایسه‌های زوجی خرده مقیاس‌های پرسش‌نامه رفتار شهروندی

فاصله ۹۵ درصد اطمینان		Sig	SE	تفاوت میانگین	متغیرهای وابسته
کرانه بالا	کرانه پایین				
- ۱/۱۵	۰/۵۶	۰/۴	۰/۴۲	- ۰/۲۹	رفتار با والدین
- ۰/۵۶	۱/۱۵	۰/۴	۰/۴۲	۰/۲۹	رفتار با معلم
- ۱/۹	- ۰/۱۳	۰/۰۲	۰/۴۴	- ۱/۰۱	رفتار با همسایه
- ۳/۲	۰/۰۷	۰/۰۶	۰/۸۲	- ۱/۵۷	رفتار با مسلمانان
۰/۱۳	۱/۹	۰/۰۲	۰/۴۴	۱/۰۱	رفتار با بزرگسالان
- ۱/۶	۰/۲۴	۰/۱	۰/۴۷	- ۰/۷	رفتار با دوست
- ۰/۰۷	۳/۲	۰/۰۶	۰/۸۲	۱/۵۷	رفتار با احسان‌کننده
۰/۰۰۲	۱/۷	۰/۰۵	۰/۴۲	۰/۸۵	رفتار با یاریگر
- ۱/۷	- ۰/۰۰۲	۰/۰۵	۰/۴۲	- ۰/۸۵	رفتار با شادی آفرین
- ۰/۲	۱/۶۵	۰/۱	۰/۴۷	۰/۷	رفتار با مشکل آفرین

همان‌گونه که جدول شماره ۱۱ نشان می‌دهد اختلاف نمرات معنادار است و این تغییر به نفع گروه آزمایشی بوده است. در برخی زیر مقیاس‌ها نیز تفاوتی مشاهده نشده است. همچنین اختلاف بین میانگین نمرات گروه آزمایش با گروه گواه در ابعاد رفتار با والدین، رفتار با معلم، رفتار با همسایه، رفتار با بزرگسال، رفتار با فرد احسان‌کننده و رفتار با فرد یاریگر معنادار است. به عبارت دیگر میانگین نمرات گروه آزمایش بیشتر از میانگین نمرات گروه گواه بوده است؛ بنابراین این فرضیه که آموزش مهارت‌های شهروندی مبتنی بر رساله حقوق امام سجاد(ع) موجب افزایش رفتار شهروندی نوجوانان می‌شود، تأیید می‌گردد

بحث و نتیجه گیری

این مطالعه در گام اول باهدف بررسی اثربخشی آموزش مهارت‌های شهروندی مبتنی بر رساله حقوق امام سجاده (ع) بر افزایش آگاهی حقوق شهروندی نوجوانان انجام شد و مشخص گردید که بین میانگین پیش‌آزمون و پس‌آزمون در گروه آزمایش، اختلاف معناداری وجود دارد و در واقع، آموزش مهارت‌های شهروندی مبتنی بر رساله حقوق امام سجاده (ع) بر بالا بردن آگاهی نوجوانان از وظایف و حقوق خود بر اساس این برنامه درسی تأثیر مثبت داشته است. این یافته‌ها همچنین همسو با نتایج تحقیق قاسمی، ربانی خوراسگانی، کیان‌پور و یآوری (۱۳۸۶) مبنی بر این‌که آموزش شهروندی موجب افزایش آگاهی اعضا از حقوق یکدیگر می‌شود؛ بود. به‌علاوه شریفی و طاهرپور (۱۳۸۷) نیز بیان داشتند که برنامه درسی شهروندی که با مشارکت دانش‌آموزان باشد؛ در تربیت شهروندی اثرگذاری مطلوبی دارد. نریمانی (۱۳۸۹) نیز آموزش آموزه‌های اسلامی را در تربیت مؤلفه‌های اجتماعی، فرهنگی، اقتصادی و سیاسی شهروندی مؤثر دانست.

یکی از دلایل اثربخشی بسته آموزشی این است که نوجوانان در آستانه جامعه‌پذیری هستند و آمادگی و پذیرش بیشتری برای فراگیری آموزش‌های شهروندی دارند (UNESCO, 2010). از دلایل دیگر تأثیرگذاری آموزش استفاده از روش‌های جدید تدریس و استفاده از فناوری آموزشی بود. یافته‌های چاوز نیز نشان داد که آموزش شهروندی در مدارس شهری کشور اکوادور که مجهز به تابلو هوشمند، پروژکتور، کتاب و دی‌وی‌دی پلیر بودند، بیشتر تأثیر داشت (Chavez, 2016). این موضوع شاید به این دلیل باشد که چون یادگیری از طریق رسانه و مولتی‌مدیا و تعاملی بود؛ برای افراد محیط جالب‌تری را به‌وجود آورده و آن‌ها را درگیر بحث و نظرخواهی می‌نمود که خود این موضوع نیز اثربخشی دوره پیش روی را تأیید می‌کند (Reddi & Mishra, 2003). پویانمایی‌های ارائه‌شده در کلاس چون از جذابیت و زیبایی برخوردار بودند، تشویق به یادگیری را افزایش می‌دادند. رضوی (۱۳۹۰) نیز معتقد است چندرسانه‌ای بودن آموزش و تدریس منجر به یادگیری بیشتر می‌شود که نفوذ بر ذهن افراد را بیشتر می‌سازد. آموزش به‌صورت روش تدریس فعال (استفاده از بحث گروهی، بحث کلاسی، بارش مغزی، روش سقراطی و همچنین با استفاده از تابلو هوشمند و نمایش پویانمایی) صورت گرفته و نوجوانان را درگیر بحث و مشارکت می‌کرد، آموزش این حقوق منجر به آگاهی از ابعاد حقوق شهروندی گردید. در تفسیر این یافته‌ها می‌توان گفت که بحث رساله حقوق و همچنین بحث حقوق شهروندی به دلیل داشتن تازگی برای فراگیران دوره، جذابیت خاصی داشته و

تکراری نبود و همچنین به دلیل سن خاص این گروه از افراد که آماده جامعه‌پذیری و علاقه‌مند به مباحث حقوقی و اجتماعی هستند، یادگیری به‌خوبی اتفاق افتاده و تفاوت پیش‌آزمون - پس‌آزمون نشان‌دهنده اثربخشی آموزش می‌باشد. همچنین می‌توان گفت منطبق بودن سخنان ائمه اطهار(ع) با فطرت انسان‌ها به‌خصوص نوجوانان و آمادگی آنان برای پذیرش این‌گونه مباحث از دیگر دلایل اثربخشی آموزش می‌باشد.

سؤال دوم پژوهش به بررسی تأثیر آموزش مهارت‌های شهروندی مبتنی بر رساله حقوق امام سجاد(ع) بر تغییر رفتار شهروندی نوجوانان پرداخت. نتایج نشان داد که تفاوت در شش بعد رفتار با والدین، معلم، همسایه، بزرگسال، فرد احسان‌کننده و فرد یاریگر معنی‌دار بوده است اما در چهار بعد رفتار با مسلمانان، دوست، فرد شادی‌آفرین و فرد مشکل‌آفرین تفاوتی ملاحظه نشده است. بدین معنا که آموزش مهارت‌های شهروندی بر شش بعد مؤثر و بر چهار بعد دیگر بی‌تأثیر بوده است. این نتیجه همسو با یافته‌های ربانی خوراسگانی و کیان‌پور (۱۳۹۲) می‌باشد که معتقدند رفتار شهروندی همچون سایر سازه‌های علمی قابل یادگیری است و باعث می‌شود که دانش‌آموزان مطابق ارزش‌های اخلاقی عمل کنند. این یافته همچنین همسو با نتایج شاه‌طلبی و قپانچی (۱۳۹۲) می‌باشد. در واقع تغییر رفتار ناشی از درونی شدن اطلاعات است و این یافته دور از انتظار نبوده است چرا که در تعمیم باورهای دینی با رویکرد قرآنی بصیرت بخشی و قصه‌گویی بسیار مؤثر هستند و منجر به درونی شدن آموزه‌ها می‌شوند (سوهانی، امیری قائمی، وکیلی و اهنگران، ۱۳۹۶). در این دوره آموزشی نیز سرتاسر بصیرت‌بخشی و قصه‌گویی مورد استفاده قرار گرفت.

در بررسی خرده مقیاس‌های رفتار شهروندی مشخص شد که بیشترین تأثیر مربوط به رفتار با بزرگسالان و سپس رفتار با معلم است. همچنین مشخص شد که از ده بعد مورد آموزش در ده جلسه، آموزش فقط بر ابعاد رفتار با والدین، رفتار با معلم، رفتار با همسایه، رفتار با بزرگسال، رفتار با شخص احسان‌کننده و رفتار با فرد یاریگر مؤثر بوده است و بر چهار بعد رفتار با مسلمانان، رفتار با دوست، رفتار با فرد شادی‌آفرین و رفتار با فرد مشکل‌آفرین تأثیری نداشته است. از شش بعد از ابعادی که آموزش بر آن‌ها مؤثر بوده است، پنج بعد در پنج جلسه اول، آموزش داده شده‌اند که ممکن است آزمودنی‌ها و پژوهشگر آمادگی بیشتری برای یادگیری و آموزش داشته‌اند. احتمال دیگر اینکه ممکن است مطالب مورد آموزش در این شش بعد، مورد علاقه آزمودنی‌ها بوده و یا نحوه ارائه آن توسط پژوهشگر مؤثرتر از بقیه ابعاد بوده باشد. آمادگی قبلی دانش‌آموزان و داشتن پیش‌زمینه نیز در مؤثر بودن آموزش بی‌تأثیر نیست. از طرفی این احتمال وجود دارد که فضا و محیط آموزش و شرایط روحی دانش‌آموزان مثلاً داشتن امتحان سخت، یا برخورد

تند یکی از معلمان با کلاس در آن روز باعث مشغولیت فکری آنان شده و تأثیر آموزش چهار بعد از رفتار شهروندی را از بین برده باشد. امکان این‌که تأثیر آموزش بر ابعاد رفتار با مسلمانان، رفتار با دوست، رفتار با فرد شادی‌آفرین و رفتار با فرد مشکل‌آفرین، با توجه به محدودیت زمان، فرصتی برای نشان داده شدن نیافته است نیز وجود دارد. به عبارت دیگر با توجه به این‌که تدریس این دروس در سه جلسه آخر بوده و سپس پس‌آزمون به عمل آمد، ممکن است آزمودنی در این فاصله با مشکلی توسط دیگران برخورد نکرده باشد و یا کسی موجب شادی وی نگردیده و به اصطلاح زمانی برای عمل وجود نداشته است. در واقع در بسته آموزشی، رفتارهای درست برخورد با بزرگسال خیلی واضح و شفاف و عملیاتی بیان شده است. مثلاً سعی می‌کنم جلوتر از آنان راه بروم و یا از جای خود برای نشستن آنان بلند می‌شوم و... که منجر به تغییر رفتار می‌شود در حالی‌که در بسته مربوط به حقوق مسلمانان مباحث انتزاعی‌تر مثل کینه به دل نگرفتن و دعا کردن مطرح شده است؛ بنابراین به طور کلی می‌توان گفت که آموزش مهارت‌های شهروندی مبتنی بر رساله حقوق بر آگاهی نوجوانان از حقوق شهروندی و همچنین رفتار شهروندی تأثیر مثبت داشته است.

با توجه به یافته‌های پژوهش حاضر پیشنهاد می‌شود که در پژوهش‌های آتی حقوق مختلف رساله حقوق امام سجاد(ع) مانند حق الله، حق النفس، حق رهبر سیاسی، حق رعیت، حق خدمتکار، حق فرزند مورد مطالعه قرار گیرد. به علاوه با توجه به داشتن منابع غنی چون رساله حقوق امام سجاد(ع) در دین مبین اسلام، متخصصان و برنامه‌ریزان آموزش و پرورش می‌توانند، حقوق شهروندی را در برنامه درسی مقاطع مختلف تحصیلی گنجانده و دانش‌آموزان را برای زندگی بهتر آماده کنند. برگزاری جلسات آموزشی حقوق شهروندی رساله حقوق به منظور افزایش آگاهی از حقوق شهروندی و تقویت رفتار شهروندی و که نتیجه آن داشتن زندگی فردی و اجتماعی بهتر می‌باشد، مفید به نظر می‌رسد. تشکیل کلاس‌های ضمن خدمت جهت بالا بردن آگاهی معلمان از حقوق شهروندی اسلامی پیشنهاد می‌شود. بیماری و مسافرت دانش‌آموزان و در نتیجه غیبت آنان در جلسات متعدد آموزش از محدودیت‌های این پژوهش بود. به طوری‌که گروه آزمایش، دچار افت آزمودنی شد.

تشکر و قدردانی

از مدیریت محترم شادروان صالح ادیب به خاطر حمایت معنوی و همکاری در اجرای پژوهش حاضر سپاسگزاری می‌شود.

- برجعی، احمد (۱۳۸۴). تحول شخصیت نوجوان. انتشارات وراى دانش.
- توسلی، غلامعباس و نجاتیحسینی، سیدمحمود. (۱۳۸۳). واقعیت اجتماعی شهروندی در ایران. *مجله جامعه شناسی ایران*، ۵ (۲)، ۶۲ - ۳۲.
- چلیبی، مسعود. (۱۳۸۹). *جامعه‌شناسی نظم: تشریح و تحلیل نظری نظم اجتماعی*. تهران: نشر نی.
- خرم‌دل، سکیته. (۱۳۹۳). بررسی رابطه بین عزت‌نفس خودمختاری و انصاف با مسئولیت‌پذیری دانش‌آموزان. *جامعه‌شناسی آموزش و پرورش*، ۲ (۲)، ۵ - ۱.
- جباری، طاهره، اسمعیلی، معصومه و کلانتر هرمزی، آتوسا. (۱۳۹۳). تأثیر آموزش حقوق متقابل والد - فرزند از دیدگاه آموزه‌های اسلامی بر کاهش تعارضات والد - فرزند. *فرهنگ مشاوره و روان‌درمانی*، ۵ (۱۹)، ۱۶ - ۱.
- ربانی خوراسگانی، علی و کیان‌پور، مسعود. (۱۳۹۲). آموزش حقوق شهروندی به جوانان با تأکید بر مجمع‌های محلی ارزیابی و پژوهش به‌عنوان یک راهکار عملی. *مطالعات جامعه‌شناختی شهری*، ۳ (۶)، ۵۶ - ۲۳.
- رضوی، سیدعباس. (۱۳۹۰). مباحث نوین در فناوری آموزشی. اهواز: دانشگاه شهید چمران.
- سوهانی، عاطفه، امیری قائمی، علی، و کیلی، نجمه و آهنگران، خلیل. (۱۳۹۶). تبیین نقش مربیان و والدین در تعمیق باورهای دینی در کودکان با رویکرد قرآنی. *فصل‌نامه مطالعات قرآنی*، ۳ (۸)، ۸۶ - ۶۷.
- شاه‌طالبی، بدری و قپانچی، اکرم. (۱۳۹۲). تأثیر آموزش‌های شهروندی بر افزایش آگاهی شهروندی کودکان هشت ساله شهر اصفهان. *فناوری ارتباطات و اطلاعات در علوم تربیتی*، ۳ (۳)، ۱۵۰ - ۱۲۹.
- شریفی، محمدرضا. طاهرپور، محمدشریف. (۱۳۸۷). نقش نهاد آموزشی در تربیت شهروندی. *ماهنامه مهندسی فرهنگی*، ۱۵ - ۴۹ - ۳۷.
- صابر کیوج، اسماعیل (۱۳۹۰). نظام حقوق و تکالیف در روابط اجتماعی از دیدگاه اسلام بر اساس رساله حقوق و نامه امام سجاد علیه‌السلام. معرفت، ۲۰ (۱۷۱)، ۴۲ - ۲۵.
- صالحی، اکبر، محمدی‌پویا، فرامرز و ترکاشوند، سینا. (۱۳۹۸). ارائه الگویی برای تربیت شهروند تراز جامعه اسلامی بر اساس رهیافت‌هایی از رساله حقوق امام سجاد. *تربیت اسلامی*، ۱۴ (۳۰)، ۱۵۴ - ۱۳۱.
- صفورایی پاریزی، محمدمهدی. (۱۳۸۹). نقش حقوق در کارآمدی خانواده از دیدگاه اسلام. معرفت، ۱۹ (۱۵۴)، ۶۹.
- ضیاء جلدی، ایمان. (۱۳۸۶). *بررسی فقهی - حقوقی حقوق خانواده در رساله حقوق امام سجاد(ع)*. پایان‌نامه کارشناسی ارشد فقه و مبانی حقوق. دانشگاه قم.
- عربفر، مهدیه. (۱۳۸۹). مفهوم حقوق شهروندی در نهج‌البلاغه. معرفت، ۱۵۳، ۸۶ - ۷۱.
- عمومی، محمد و خیاطان، فلور. (۱۳۹۸). اثربخشی معنویت درمانی مبتنی بر آموزه‌های اسلامی بر خشم نوجوانان. *مسائل کاربردی تعلیم و تربیت*، ۴ (۲)، ۶۷ - ۳۴.
- قاسمی، وحید، ربانی خوراسگانی، علی، کیان‌پور، مسعود و یآوری، سمیرا. (۱۳۸۶). *اصول و مبانی آموزش شهروندی*. ناشر: سازمان فرهنگی تفریحی شهرداری اصفهان.
- کیشانی فراهانی، عزت‌اله، فرمینی فراهانی، محسن و رهنما، اکبر. (۱۳۹۲). مؤلفه‌های اساسی تربیت شهروندی اسلامی - ایرانی. *مطالعات ملی*، ۱۴ (۴)، ۷۴ - ۵۱.
- نبوی، سیدصادق. (۱۳۹۹). بررسی میزان عمل به هنجارهای اسلامی توسط دانش‌آموزان پسر دوره متوسطه از دیدگاه معلمان و مدیران مدارس و ارائه راهکارهای عملی. *مسائل کاربردی تعلیم و تربیت اسلامی*، ۵ (۱)، ۱۲۸ - ۹۳.
- نریمانی، محمد. (۱۳۹۸). *بررسی میزان رعایت مبانی، اصول و مؤلفه‌های تربیت شهروندی بر اساس آموزه‌های اسلامی با نظرسنجی دانش‌آموزان متوسطه شهر اصفهان*. پایان‌نامه کارشناسی ارشد دانشگاه اصفهان.
- محمدی، جمال و تبریزی، نازنین. (۱۳۹۰). سنجش میزان آگاهی‌های عمومی به حقوق شهروندی و قوانین شهری (مورد مطالعه: گروه سنی ۲۰ تا ۳۵ سال شهرهای ساری، بابل، امل و قائمشهر. *مجله دانشگاه آزاد*، ۱، ۱۹۰ - ۱۷۵.
- مدبر، محمدحسین و اسلامی‌اکبر، رسول. (۱۳۹۲). کنترل خشم از دیدگاه دین: راهکارهای نظری و عملی رعایت یک ضرورت برای بهداشت روانی و اخلاقی پزشکان و پرستاران. *فصل‌نامه آموزش و اخلاق در پرستاری*، ۳ (۱)، ۴۸ - ۴۳.
- مشهودی، زینب. (۱۳۹۳). *حقوق شهروندی با تأکید بر دیدگاه صحیفه سجادیه*. نشر دانشگاه آزاد قم.
- معماری، داوود و زمردی، رسول. (۱۳۹۴). خشم و مدیریت آن در قرآن‌کریم. *فصل‌نامه سراج منیر*، ۶ (۱۸)، ۱۳۶ - ۱۱۵.
- مهرمحمدی، محمود (۱۳۷۷). آموزش و پرورش و جامعه مدنی. *پژوهش‌های تربیتی*، ۶ (۳ و ۴)، ۹۱ - ۶۱.
- یادگاری، مطهره، صالحی، کیوان و سجادیه، نرگس‌سادات. (۱۳۹۸). ارائه نظریه داده‌بنیاد برای تبیین فرایندهای جاری تربیت اخلاقی در مدارس متوسطه شهر تهران. *مسائل کاربردی تعلیم و تربیت اسلامی*، ۴ (۲)، ۱۸۶ - ۱۴۷.

- Ali, N. M. (2010). *Enhancing Transformative Mediation to Address Family Conflict. A dissertation submitted to the Graduate School in partial fulfillment of the requirements.* For the degree of Doctor of philosophy. New Mexico State University, Las Cruces, (UMI Number: 3448964).
- Born, J. (1996). *Multimentional citizenship.* University of Toronto Press. CA.
- Chavez, A. (2016). Citizenship education in Ecuador: Perception of students and teacher. *International Education Studies*, 9 (12), 206-218.
- Edwards, P., van de Mortel, T., & Stevens, J. (2019). Perceptions of anger and aggression in rural adolescent Australian males. *International Journal of Mental Health Nursing*, 28(1), 162-170.
- Kurt, H., Güngör, F., and Ekici, G. (2014). The relationship among teacher efficacy, efficacy regarding teaching, and responsibility for student achievement. *Procedia Social and Behavioral Sciences*, 116, 802-807.
- Lawshe, C. H. (1975). A quantitative approach to content validity. *Personnel Psychology*, 28:563-575.
- Liu, M. (2001). The Development of Civic Values: Case Study of Taiwan. *International Journal of Educational Research*, 35 (1), 45-60.
- McEvan, C. (2003). Bringing Government to the People: Woman, local governance and Community Participation in South Africa. *International Journal of Educational Research*. 34 (4): 469-481.
- McMahon, S. D., Peist, E., Davis, J. O., Bare, K., Martinez, A., Rrddy, L. A., Espelage, D. L., & Anderman, E. M. (2020). Physical aggression toward teachers: Antecedents, behaviors, and consequences. *Aggressive Behavior*, 46 (1), 116-126.
- Minkler, J. (1998). Active Citizenship. Empowering America's Youth. In www.frenso.edu/sps/minkler/index.html
- Mogler, C. (2009). *The physical, cognitive, social, personality, moral and faith development of adolescence.* English: Sprache.
- Pullen, L., Modrcin, M. A., McGuire, S. L., Lane, K., Kearnelly, M., & Engle, S. (2015). Anger in adolescent communities: How angry are they? *Journal of Pediatric Nursing*, 41(3), 135-140.
- Rashidpour, R., Sarmadi, M. R., Mashhadi Mighani, J., & Nateghi, F. (2019). A Comparative Analysis of Citizenship Education from Derrida and Foucault's Viewpoint: Suggestions for Iranian Educational Philosophers. *Iranian Journal of Comparative Education*, 2(4), 407-424.
- Reddi, U. V., & Mirshra, S. (2003). *Educational multimedia: A hand book for teacher - developers.* New Delhi: CECA.
- Sahin, A. (2018). Critical Issues in Islamic Education Studies: Rethinking Islamic and Western Liberal Secular Values of Education. *Religions*, 9, 335, 2-29.
- SLO (2002). *Citizenship Education in 21 century.* Netherland Institute for Curriculum Development, Amsterdam: SLO Publications.
- Sulaiman, T. (2017). *Education as Counter Terrorism in Iraq.* English (TESOL) Master Theses. Retrieved from http://scholar.valpo.edu/tesol_matheses/2
- Taylor, G. G., & Smith, S. W. (2017). Teacher Reports of Verbal Aggression in School Settings among Students with Emotional and Behavioral Disorders. *Journal of emotional and behavioral disorders*, 27 (1), 10.
- Torney - purta, J., Lehmann, R. Oswald, H., & Schulz, W. (2003). *Citizenship and education in twenty-eight countries: Civic knowledge and engagement at age fourteen, Executive summary,* College park, MD: International Education Association, University of Maryland.
- Thomas, S. Dee (2004). Are there Civic Return to Education? *International Journal Educational Research*, 88 (9-10), 1697-1720.
- Unesco (2010). *Citizenship education for the 21th century.* Retrieved 01, 27, 2010 from www.Unesco.org.
- Webber, M. (1997). *The urban place and non-place urban realm.* University of Pennsylvania.